

İnsan və şəxsiyyət hüquqlarının əsas mahiyyəti

İnsan-hüquq və azadlıqları bir çox əsrlər boyu və elə bu gün də bəşəriyyətin həyat rəmzi olmuşdur. İctimai təzahür olaraq bu hüquq və azadlıqların forma, norma, institut, prosedur və ictimai həyat münasibətlərində başa düşülməsi və ələlxusus da, əməli cəhətdən tətbiq edilməsi yetərinə mürəkkəb problemdir.

İnsanın hüquq və azadlıqları ideyasının fəlsəfi və hüquqi mənbələri bərabər ölçülü azadlıq ideyasının yaranmasından tutmuş antik dövrün insanın təbii hüquqlarının böyük kəşfi konsepsiyasının inkişafına qədər "müəyyən bərabər ölçü" anlayışdır. Ümumilikdə, həm hüquq, həm də ayrı-ayrı insanların hüququ bütün subyektlər üçün eyni dərəcədə icazə verilən və qadağan edilən, bərabər azadlıq ölçüsünü ifadə edən ümumi davranış normaları olmadan mümkün deyil. Bu cür bərabər ölçü olmayan yerdə hüquq da yoxdur. Bu baxımdan, bütün iş və hərəkətlərdə müəyyən "ölçü"yə "orta səviyyə"yə riayət etməyin zəruriliyi haqqında bir sıra dahi qədim yunan filosoflarının məşhur kəlamlarını qeyd etmək yerinə düşər: "Orta yol ən yaxşı yoldur" (Kleobul), "Ölçüdən yuxarı heç bir şey" (Solon) və s. yoxdur.

Haqq-ədalət və hüququn obyektiv norması haqqında suallara cavab axtarışı pifaqorçular tərəfindən də (e.ə. VI-V əsrlər) davam etdirilmişdir. Pifaqorçular insanın təbii hüquqları haqqında sonrakı təsəvvürlər üçün çox mühüm olan "ədalət - başqasına əvəzini verməkdən ibarətdir" kimi fikir formalaşdırmışdılar. Pifaqorçuların baxışlarının yeniliyi və əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, onlar "lazımı ölçü" və "ədalət" anlayışları altında məlum rəqəm nisbətini, başqa sözlə, nəse bir bərabərlik nəzərdə tuturdular. Bu, sonralar insanların hüquq bərabərliyi ideyasının yaranmasında mühüm rol oynadı.

Qədim Yunanıstanda hüquq və insan hüquqlarının nəzəri konsepsiyalarının bərqərar olması polisların təbii-hüquqi əsaslarının və qanunların axtarışları məcrasında inkişaf edirdi. Bütün insanların təbii bərabərliyi və azadlığı ideyası ilk dəfə sofistlər tərəfindən söylənilmişdir (e.ə. V-IV əsrlər). Sofistlərin baxışlarının baza prinsiplərini Protaqor formalaşdırmışdır. Bu, aşağıdakı kimi ifadə olunur: "Bütün şeylərin - olan şeylərin olduğu kimi, olmayan şeylərin olmadığı kimi ölçüsü insandır". İnsana bütün şeylərin meyarı kimi bu cür baxılması miqyas və ölçü qismində onun insani deyil, məhz ilahi başlanğıcının əhəmiyyətliyi haqqında ənənəvi təsəvvürlərdən kəskin fərqlənir. Protaqorun əsas demokratik ideyası ondan ibarətdir ki, dövlətin mövcudluğu onun bütün üzvlərinin insan ləyaqətində bərabər iştirakını nəzərdə tutur. O, buraya ədalət, idrak və möminliyi aid edirdi.

Platona görə, ədalət "lazımı ölçünü", başqa sözlə, müəyyən bərabərliyi nəzərdə tutur. Özü də o, "həndəsi bərabərliyi" (ləyaqət və yaxşılıq üzrə) və "hesab bərabərliyi"ni (ölçü, çəki və rəqəmlərin bərabərliyi) fərqləndirir. Qeyd edir ki, eger "bərabər ölçü"yə riayət edilməzdisə, qeyri-bərabərliklər üçün bərabərlik qeyri-bərabər olardı.

Bu fikirlər sonradan Aristotelin ədalətin iki növü: bərabərləşdirici və bölüşdürücü növləri haqqındakı təlimində inkişaf etdirilmişdir. Bölüşdürücü ədalət - cəmiyyətin üzvləri arasında bölünə bilən hər bir şeyin (həkimyyət, şərəf və s.) bölüşdürülməsi zamanı ədalətin təzahürüdür. Bərabərləşdirici ədalət mülki-hüquqi sövdələşmələr sahəsində tətbiq edilir. Aristotela görə, bütün vətəndaşlar üçün ümumi olan nemətlərin ləyaqətlə, başqa sözlə, onların ümumi işə töhfəsinə və ya payına görə bölünməsi bölüşdürücü ədalət prinsipidir. Filosofun fikrincə, bütövlükdə, hüquq və fərdin hüquqları yalnız siyasi xarakter daşıyır və fəqət, dövlətdə, yeni polis şəraitində mümkündür.

Bu halda, azad insanların birliyindən ibarət olan dövlət nəzərdə tutulur. Aristotel qeyd edir ki, hakimiyyətin despotcasına təşkil olunduğu dövlətdə hüquqdan yalnız şərti olaraq danışmaq mümkündür. Alimə görə, insanın təbii hüquqları, fəqət, siyasi subyektin, başqa sözlə, polis vətəndaşının hüquqları kimi real mövcuddur. Şəxsiyyətin xüsusi mülkiyyət və fərdi ailə ilə bağlı hüquqlarının Aristotel tərəfindən müdafiə edilməsini (onun Platona qarşı polemikasında) xüsusi vurğulamaq lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün sosial mənada, "azadlıq" və "insan hüquqları" terminləri ictimai həyatda, siyasətdə və politologiyada, hüquqşünaslıq elmində, konstitusiyaya və digər normativ aktlarda, incəsənət, publisistika və bədii ədəbiyyatda kifayət qədər geniş yayılmışdır. "Azadlıq" və "insan hüquqları" dövlət xadimlərinin ritorikasında, gənclik submədəniyyətində vacib atributlar sayılır. "Mütləq azadlıq" təənnüm edilir və lənətlənir, onun qarşısında baş əyir və həm də onu müasir cəmiyyətin bir çox bədbəxtliklərinin səbəbkarı hesab edirlər. Azad insan, azad iradə, azad seçim, vətəndaşın hüquq və azadlıqdan, azad əmək, azad düşüncə, azad sevgi... İctimai tənəkkür və kütləvi mədəniyyətdə yəqin ki, "azadlıq" anlayışından daha cəlbədiçi, arzu olunan və eyni zamanda, daha çox təhrif olunan və eybəcərləşdirilən başqa bir anlayış yoxdur.

İ.V.Derqaçovun təbiri ilə desək, bəziləri üçün azadlıq - rəmzdür; digərləri üçünə məqsəd deyil, vasitədir, o, həmçinin, mənəviyyatsız siyasi və şəxsi oyunlarda bir örtükdür. "Məhz buna görə də, azadlığı müxtəlif təfsirləri mövcuddur: seçilmişlər üçün elitər, şəxsiyyət tərəfindən onun ayrılmaq məlki hüquq və azadlıqlarının bir hissəsinin cəmiyyətə (dövlətə) verilməsi ilə əldə olunan azadlıq idealını təmsil edən kollektiv azadlıq və başqaları. Fikir və yanaşmaların bu cür fərqliliyi nəzərdən keçirilən təzahürlərin paradoksallığı ilə bağlıdır. Bir tərəfdən, həm ayrıca götürülmüş insanın, həm də, bütövlükdə, bəşəriyyətin harmonik inkişafının azadlıqdan kənar olması heç cür təsəvvür olunmur, digər tərəfdən isə, abstrakt, yaxud hüdudsuz azadlıq, tarixdən də göründüyü kimi, istibdad və köləliyə gətirə bilər".

Bəşəriyyət hələ qədim dövrlərdən elə bir harmonik təşkil olunmuş cəmiyyət arzusunda olmuşdur ki, burada azad şəxsiyyət özünü tam olaraq gərşəkləşdirə bilsin. Aristotel yazırdı: "... Aydın ki, ən yaxşı dövlət

quruluşu olaraq elə bir quruluş qəbul edilməlidir ki, onun təşkili hər bir insana firavan və xoşbəxt yaşamaq imkanı yaratsın". Ayrı-ayrı dövrlərin böyük müfəkkirləri azadlıq problemi barədə düşünərək, ideal ictimai quruluşun müxtəlif nəzəri modellərini yaratmışlar. Lakin çoxəsrlər praktik təcrübənin reallıqları və sosial-siyasi, fəlsəfi və hüquqi tədqiqatların nəticələri belə bir fikrə gətirir ki, gerçəkdən də azadlıq probleminin bir sıra ziddiyyətləri var. Bunlar cəmiyyətdə hüdudsuz azadlığın mütləq özünə tamamilə əks olan istibdadı çevrilməsi ilə bağlıdır.

Yeri gəlmişkən, azadlıq paradoksları barədə mühakimə yürüdən Platon yazırdı: "... İfrat azadlıq, görünür, ayrı-ayrı adamlar üçün də, dövlət üçün də müstəsna köləlikdən başqa bir şey deyil". Müasir tədqiqatçılar tərəfindən azadlığın bu paradoksunu həll edə bilən universal cavab hələ bu gün də tapılmayıb.

Fikrimizcə, göstərilən ziddiyyətlərin səbəbləri əhəmiyyətli dərəcədə sosial və bioloji başlanğıcları özündə birləşdirən insan təbiətinin özündədir. Bunun nəticəsində şəxsiyyətin struktur xarakteristikası sosial-mədəni amillərlə tükənir. Öz kökü ilə hansısa dərəcədə insan nəslinin qədim əcdadlarının həyat və fəaliyyətinin özəlliklərinə gedib çıxan və bioloji təkamüllə şərtlənən amillərlə müəyyənleşir.

İnsan təbiətinə toxunan Aristotel yazırdı: "Başqalarından hansısa asılılıqda olmaq və ağılına gələn hər şeyi etmək imkanının olmaması faydalı işdir, çünki hər kəsə öz arzusunə uyğun hərəkət etmək imkanının verilməsi, onu başqa insanlarda olan şərtiyyətdən qoruya bilməz". İ.Kant insanın aqressiv təbiətindən danışarkən, qeyd etmişdir ki, insan azadlığının inkişaf prosesi ziddiyyətli xarakterə malikdir, ona antoqonizmlər xasdır. Onun fikrincə, ziddiyyətlərin kökü "insanın döyüşkən təbiətində" və onun aqressivliyindədir.

Epikür insanların fərdi azadlığının və qarşılıqlı təhlükəsizliyinin təminatı üçün ümumfaydalı müqavilə qismində dövlət və hüquq haqqında təsəvvürləri inkişaf etdirmişdir. Bu filosofun fikrincə, insan azadlığı öz həyat tərzinin şüurlu seçiminə görə onun məsuliyyəti deməkdir. İnsan azadlığı sferası - bu, onun özünə görə məsuliyyət daşdığı sahədir. Epikürün qənaətinə, dövlətin başlıca məqsədi insanların qarşılıqlı təhlükəsizliyinin, onların bir-birinə ziyan verməməsinin təmin olunmasıdır. Bununla bağlı Epikür yazırdı: "Təbiətdən gələn ədalət - bir-birinə ziyan verməmək və ziyana dözməmək məqsədilə faydalılıq haqqında müqavilədir".

E.Sqreçç və V.Tambone yazırlar ki, Epikürün inamına görə, ədalət insanların bir-biri ilə münasibətində nəse faydalı bir şey olduğundan müqavilə xarakteri daşıyır. Epikürün nəzəriyyəsində ədalət - onun qanunla münasibətləri fonunda dəyişən məzmunlu (məkan, zaman və şəraitdən asılı olaraq) təbii hüquqdur. Bu hüquq qarşılıqlı münasibətlərdən əmələ gələn dəyişən ümumi fayda qismində çıxış edir. Burada ədalət qanunun insanların dəyişən tələbatlarına və bununla birgə onların ədalətin özü haqqında dəyişən təbii təsəvvürlərinə uyğunluq meyarıdır.

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına
Dövlət Dəstəyi Fondu**

KİVDF

www.kivdf.gov.az

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığının artırılması" istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

Epikürün dövlət və hüquqla bağlı müqavilə traktovkası insanların bərabərlik, azadlıq və müstəqilliklərini nəzərdə tutur.

Bununla yanaşı, azadlığın ziddiyyətlərinin səbəbləri, fikrimizcə, azadlığın öz təbiətində gizlənilir. A.V.Stremouxoyenin qənaətinə əsasən, azadlıq öz formal əlamətlərinə görə hansısa şəkildə təbii ünsürlərə (od, su və s. kimi) bənzəyir. Azadlıq şərti olaraq əzəldən ideya olaraq ortaya çıxan mənəvi ünsür kimi nəzərdən keçirilə bilər. O, təbii ünsürlərə xas olan müstəsna ziddiyyətlər əlamətinə malikdir. Gerçəkdən də, insan həyatını susuz və onsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. İnsan həyatı azadlıq olmadan da təsəvvür oluna bilməz. Lakin eger bu gün insan bəzi təbii ünsürləri idarə etməyi az və ya çox dərəcədə öyrənmiş və onları özünə xidmət etməyə yönəlmişsə, mənəvi ünsürlərdə (azadlıq, kor-koranə inam) vəziyyət çox çətinləşir. İnsan gah qorxaraq və nifrət edərək onları rədd edir, gah da mövhumatçılıqla mütləqləşdirir və təsəvvür də etməz ki, bu cür kor-koranə mütləqləşdirmə hansı faciəli nəticələrə gətirə bilər. Naşı idarəçilikdən kənar olan kortəbii hökmən fəlakətli fəsadlara, qarşısızalmaz bədbəxtliklərə səbəb olur. Belə ki, od yanğına, su daşqına, kor-koranə inam fanatizmə mübtəlalığa, azadlıq isə anarxiyaya və tiranlığa gətirib çıxara bilər.

Bu baxımdan, ortaya istər-istəməz azadlığın məhdudlaşdırılmasının zəruriliyi və bu sərhədlərin müəyyənleşdirilməsi qaydası ilə bağlı olan məsələlər çıxır. Məsələn, insanların azadlığını kim, nəyin əsasında, nə qədər və hansı yolla məhdudlaşdırıla

bilər? Bəs azadlığın məhdudlaşdırılma dərəcəsinin əsas meyarı nədən ibarətdir?

Bizə elə gəlir ki, tarixi dünyagörüşə malik olmadan, keçmişin və bu günün dahi müfəkkirlərinin əsərlərində əks olunan zəngin müdrikliklə ünsiyyətdə olmadan bu cür suallara cavab tapmaq mümkün deyil. Dünyəvi harmoniyaya çatmağın yolları haqqında düşünən ötən dövrlərin görkəmli filosofları bəşəriyyətin qarşısında insan mövcudluğunun köklü və əbədi problemlərini qaldırmışlar. Dünya ictimai fikir tarixinin dərindən öyrənilməsi insana dünyanı panoram görüntüsünü verir, əsl ali əxlaq prinsipləri aşkarlayır, mövcud ziddiyyətlərin əsl səbəb və nəticələrini açmaqda kömək edir və nəticə etibarilə onların mümkün həlli yollarını göstərir.

Bu gün insanın cazibəli siyasi şüarların hipnozu ilə şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları uğrunda kompromissiz mübarizəyə can atdığı bir zamanda, fikrimizcə, azadlığın təbiətinin mahiyyətini anlamadan, yüksək əxlaqi başlanğıqlara doğru istiqamət götürmədən, bərabərliyin zəruriliyini dərk etmədən bu azadlıq ehtirasların coşmasına və özbaşınalıq apara bilər.

İndiyə qədər "azadlıq" sözüne müxtəlif təriflər verilmişdir. Bu söze çeşidli mənalar verildiyini qeyd edən Ş.Monteskye "Qanunların ruhu" əsərində yazır: "Azadlıq" sözü qədər müxtəlif mənalar daşıyan və zəkallarda bu qədər müxtəlif təəssürlər oyardan başqa bir söz yoxdur".

Vahid Ömərov,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru